

Försoning efter folkmord

En komparativ studie av försoningsprocesserna i
Rwanda och Bosnien Hercegovina

Melody Shek
Maria Hallgren

Abstract

Denna uppsats undersöker hur långt försoningen kommit i Rwanda och Bosnien Hercegovina efter folkmorden. Försoningsprocesserna undersöks utifrån en modifierad version av Auerbachs försoningspyramid för att se huruvida respektive land uppfyllt de fyra steg vi valt ut: mötet, erkännandet, ursäkten och narrativ infogning. Inom varje steg undersöks olika aspekter som visar hur vardera land tagit sig an försoning. Dessa är alltifrån lokala projekt till mer top-down styrda initiativ, där vi bland annat undersöker hur skolväsendet hanterat både mötet och inkorporering av narrativ. Vi undersöker även olika uttalanden för att ta reda på hur det andra steget, erkännandet, tagit sig uttryck. Resultatet visar att varken Bosnien Hercegovina eller Rwandas försoningsprocesser nått det översta steget i pyramiden och därmed uppnått försoning. Vidare visar undersökningen att de undersökta projekten till varierande grad har gjort det möjligt att uppnå de övriga stegen. Vi menar att det största hindret för en fullbordad försoning i Rwanda är det faktum att regeringen endast tillåter ett narrativ i tolkningen av konflikten, och förtrycker andra narrativ. Vad gäller Bosnien Hercegovina drar vi slutsatsen att segregationen i landet utgör ett stort hinder i försoningsprocessen. Studien visar även att Bosnien Hercegovina och Rwanda kommit ungefär lika långt i sina respektive försoningsprocesser. Försoningsprocessen i Bosnien Hercegovina har till viss uppfyllt de tre första stegen, men har inte uppfyllt något steg fullständigt. Rwanda har däremot uppfyllt det första steget fullständigt, men till skillnad från Bosnien Hercegovina har processen i Rwanda inte ens delvis uppfyllt något efterföljande steg.

Nyckelord: *Försoning, Folkmord, Rwanda, Bosnien Hercegovina, Gacaca-domstolarna, Utbildning, Narrativ, Lokala Projekt*

Antal ord: 8221

Innehållsförteckning

1. Introduktion	3
2. Teori	4
2.1 Vårt teoretiska ramverk	4
3. Forskningsdesign och metod	7
3.1 Metod	7
3.2 Material	7
3.3 Val av fall	8
3.4 Operationalisering	8
3.4.1 Mötet	8
3.4.2 Erkännandet	9
3.4.3 Ursäkten	9
3.4.4 Narrativ infogning	9
4. Resultat	10
4.1 Rwanda - bakgrund	10
4.2 Bosnien Hercegovina - bakgrund	10
4.3 Försoningspyramiden	11
4.3.1 Mötet	11
4.3.2 Erkännandet	15
4.3.3 Ursäkten	19
4.3.4 Narrativ infogning	24
4.3.5 ICTR/ICTY	26
5. Jämförande diskussion	28
6. Slutsats	30
Källförteckning	32

1. Introduktion

“As long as there is either my truth against your truth [...] there will be ongoing and competing narratives of resentment and blame” (Marko 2016: 238).

Detta inledande citat illustrerar att försoning inte handlar om “fakta” eller enkel förlåtelse, utan om en process där två grupper narrativ måste mötas och infogas. Om denna process misslyckas kommer narrativen att fortsätta frodas och skapa klyftor mellan grupperna. Det säger sig självt att försoning efter folkmord är väldigt komplicerat då handlingarna som begåtts är av såpass grov karaktär. För att rättfärdiga dessa handlingar vänder man sig ofta till den egna gruppens narrativ, vilket gör narrativ till en nyckelfaktor i försoningsprocessen.

Vårt syfte är att undersöka och beskriva försoningsprocesser efter folkmord genom att undersöka och jämföra fallen Rwanda och Bosnien Hercegovina (hädanefter BiH). Genom att göra detta hoppas vi kunna bidra till forskningen kring försoning och visa vilka processer som kan vara nödvändiga även i framtida försoningsprocesser. Vår frågeställning blir således: *hur långt har försoningsprocesserna kommit i Rwanda och Bosnien Hercegovina?*

Med begreppet folkmord syftar vi till FN:s definition som lyder: en handling där man avsiktligt vill förinta en hel eller en del av “[...] en nationell, etnisk, rasmässigt bestämd eller religiös grupp[...]” (Fonden För Mänskliga rättigheter 2012), genom att döda eller skada medlemmar av en grupp (General Assembly resolution 260A (III):1948).

Auerbach (2009: 291-292) menar att försoning är en djup och långsam process och det är även denna definition av försoning som vi kommer utgå ifrån.

2. Teori

Försoning är ett brett forskningsfält där tidigare forskning har fokuserat på olika typer av försoning. Vissa forskare (Nagy 2002; Småberg 2012) gör skillnad på ”thick” och ”thin” försoning, där ‘thin’ försoning kan ses som samexistens utan att behöva vara vänner och ‘thick’ försoning kan ses som fullständig harmoni. Dessa två begrepp har också kopplats till tidsaspekten av försoning, där ‘thin’ försoning går att uppnå snabbare än ‘thick’ försoning. Volkan (2001) och Bar-Tal (2014) skriver om historiebruk i konflikter och kopplar detta till gruppnarrativ, som är särskilt viktiga i etniska konflikter då dessa narrativ handlar om respektive grupps syn på händelsen. Auerbach (2009) fokuserar på vilken roll narrativ spelar i försoningsprocessen.

Mycket forskning har skett kring försoning i både BiH (Kostić 2012) och Rwanda (Haberstock 2014; Begley 2016), dock inte i en jämförande ansats, vilket vi i denna studien hoppas kunna bidra med.

2.1 Vårt teoretiska ramverk

Auerbachs försoningspyramid är ett analysverktyg som bygger på narrativ teori. Narrativ utgör grunden till varför en grupp anser sig ha rätt att agera på ett visst sätt, och fokuserar ofta på offerskap och tidigare generationers lidande. Detta förstärker en svartvit syn på konflikten där den egna gruppen är de enda offren och den andra gruppen är de enda förövarna (Auerbach 2009: 295). Händelser väljs ut ur dåtiden för att passa in i gruppens narrativ, och rättfärdiga framtida handlingar. Varje generation lägger till nya händelser till narrativet vilket förstärker gruppens offerskap (Auerbach 2009: 299-301).

Pyramiden är baserad på ett antal antaganden, framförallt att försoning är nödvändigt i identitetskonflikter, att försoningsprocessen är lång och svår och att försoning kräver narrativ infogning (Auerbach 2009: 303-304).

Vi har valt att modifiera Auerbachs försoningspyramid (som består av sju steg) genom att välja ut vad vi anser är de fyra viktigaste stegen för att åstadkomma en djupare analys. De två första stegen, mötet och erkännandet, har vi valt eftersom att de enligt Auerbach är “necessary to ignite the engine of reconciliation.” (Auerbach 2009: 310). Steg 3, ursäkt, har vi valt eftersom det är kulmen på ansvarstagande, då det implicit innebär att det finns något att be om ursäkt för. Som sista steg har vi valt, likt Auerbach, att placera narrativ infogning. Narrativ infogning innebär för oss att försoning är nådd då parterna har försonats både intellektuellt och känslomässigt, vilket gör narrativ infogning till ett lämpligt sista steg i försoningspyramiden.

Steg 1: Mötet är det första steget i Auerbachs pyramid och är det steg där de olika narrativen möts, vilket gör att människor bekantar sig med andra narrativ än det som tillhör den egna gruppen. Auerbach betonar att skillnaden mellan att känna till hur den andra sidan ser konflikten och att erkänna att deras version har viss legitimitet är stor. Att bekanta sig med den andra sidans narrativ utgör nämligen i sig inget hot mot det egna narrativet (Auerbach 2009: 305).

Steg 2: Erkännandet innebär att man erkänner den andra sidans narrativ som till viss del legitimt. Övergången från steg 1 till steg 2 är svår. När man erkänner (delar av) den andra sidans narrativ innebär det också att det egna narrativet förlorar legitimitet (Auerbach 2009: 305).

Steg 3: Ursäkten. Med detta steget menas att man ska kunna be om förlåtelse för vad man har gjort, men också att den man ber om förlåtelse till måste förlåta dig och på så sätt ‘ge’ förlåtelse. Ursäkten är en väldigt viktig del i försoningsprocessen, men den som ber om förlåtelse måste göra det på ett genuint sätt och inte av politiska anledningar (Auerbach 2009: 308-309).

Steg 4: Narrativ infogning är det sista steget i Auerbachs pyramid och så även i vår. Begreppet innebär att man inkorporerar samtliga syner på konflikten i ett narrativ. Auerbach menar dock att det i stort sett är omöjligt att få alla parter i konflikten att enas om ett narrativ. Istället är det mer rimligt att parterna tolererar ett begränsat antal narrativ om konflikten, vilket också skulle göra det mer realistiskt att uppnå (Auerbach 2009: 310).

3. Forskningsdesign och metod

3.1 Metod

I denna uppsats har vi valt att göra en beskrivande studie för att undersöka hur långt försoningsprocesserna har kommit i Rwanda respektive BiH. Den beskrivande studien kommer sedan användas för att göra en komparativ diskussion mellan de två fallen för att urskilja skillnader och likheter beträffande hur långt respektive land kommit i sina försoningsprocesser och varför. Detta betyder således att vår teori kommer appliceras på de två empiriska fallen Rwanda och BiH.

Uppsatsen bygger på en litteraturstudie, vilket innebär att endast redan befintlig litteratur kommer användas. Detta då det inte finns möjlighet och tid att kunna samla in data och material genom exempelvis fältstudier som annars hade varit relevant i vårt fall.

När det kommer till att undersöka hur långt försoningsprocesserna har kommit i BiH respektive Rwanda så kommer tidsspannet att sträcka sig från konflikternas slut (1995 respektive 1994) fram till idag.

3.2 Material

Vår studie kommer som tidigare nämnts huvudsakligen att utgå från tidigare forskning, vilket leder till att uppsatsens material främst kommer bestå av sekundärkällor, men även till viss del av primärkällor. Mycket av det material som vi använder består av vetenskapliga texter och artiklar, men även en del nyhetsartiklar som innehåller offentliga uttalanden och intervjuer. Vi använder oss även av opinionsundersökningar i den mån de finns tillgängliga samt information från olika organisationer som är verksamma i länderna.

3.3 Val av fall

Vi har valt att undersöka försoningsprocesser i Rwanda och BiH utifrån de folkmord som inträffat, nämligen folkmordet på Tutsier i Rwanda och massakern i Srebrenica i BiH. Vi har valt att koncentrera oss på dessa två länder med tillhörande händelser då det i båda fallen skett flera försök till försoning. Därför anser vi att det är mer relevant till vår jämförelse än nyligen avslutade konflikter. Dessutom är fallet med BiH intressant eftersom det fortfarande är aktuellt i och med att ICTY nyligen (2017) avslutades. Vidare liknar de två fallen varandra och för att kunna göra en komparativ studie ansåg vi att det skulle vara bra att använda oss av snarlika fall, som också skedde i nära anslutning till varandra tidsmässigt. Samtidigt är dessa två fallen på olika kontinenter vilket också gör att de blir intressanta. Båda fallen har ad-hoc tribunaler vilka vi diskuterar och jämför under en separat underrubrik.

3.4 Operationalisering

Vi är medvetna om att Auerbach i sin teori och i sin försoningspyramid har ett starkt fokus på narrativ, dock kommer vi i vår pyramid även undersöka andra faktorer som passar in i de stegen vi valt ut från pyramiden, vilka vi visar i vår operationalisering.

3.4.1 Mötet

Detta operationaliseras genom att undersöka hur de olika parternas narrativ möts på lokal nivå genom att anordna olika projekt såsom träffar och workshops och vilka som då deltar i dessa och vad dessa workshops har gett för resultat. Ytterligare ett sätt att mäta mötet på är genom de olika domstolar och tribunaler som upprättats, vilka är Gacaca-domstolarna och ICTR i Rwanda samt ICTY i BiH. Mötet kommer också mätas i form av möten utan narrativ i exempelvis skolor och lokala projekt.

3.4.2 Erkännandet

Vi kommer att operationalisera erkännandet genom att undersöka hur parterna har erkänt varandras narrativ i tribunalerna ICTY och ICTR, men även Gacaca-domstolarna i Rwanda. Vi är dock medvetna om att detta endast kan ge svar på hur en sida har erkänt den andra sidans narrativ och inte tvärtom eftersom de som infört tribunalerna endast ställer de som de anser som förövare inför rätta. Vi anser ändå att en sidas erkännande kan vara ett steg i rätt riktning och kommer därför även undersöka detta. Erkännandet kommer också att operationaliseras genom att undersöka intervjuer, offentliga uttalanden, opinionsundersökningar och upprättandet av minnesmärken. Detta för att alla dessa på ett eller annat sätt kan ge uttryck för att man erkänner varandras narrativ.

3.4.3 Ursäkten

Detta operationaliseras här genom att undersöka hur parterna ber om förlåtelse och förlåter varandra och varandras agerande i de olika tribunalerna och domstolarna som upprättas i länderna. Även offentliga uttalanden kommer studeras för att se hur högre uppsatta och andra offentliga personer ber om förlåtelse och om de blir förlåtna. Detta för att Auerbach menar att förlåtelsen måste ske offentligt för att försoning ska nå detta steg.

3.4.4 Narrativ infogning

Det sista steget som måste uppfyllas för att uppnå full försoning kommer mätas genom att undersöka i vilken utsträckning undervisning och läromedel inkorporerar olika narrativ. Detta för att undervisning och textböcker oftast anses som ett viktigt instrument för att skapa nationell identitet och gruppnarrativ (Bartulovic 2006: 51). Vi ska bl.a. ta reda på hur skolor och utbildningsplatser ger möjligheten till att kunna blanda barn och studenter från de olika grupperna i en och samma skola och hur dessa skolor och textböcker undervisar historia.

4. Resultat

4.1 Rwanda - bakgrund

Inbördeskriget i Rwanda, som utbröt 1990, resulterade i ett folkmord under våren och sommaren 1994 med över 1 miljon döda (Jones 2011: 348-351). Majoriteten av de som dödades var tutsier, men även hutuer och människor från ursprungsbefolkningen twa var offer i konflikten (ibid: 360). Bakgrunden till konflikten sträcker sig långt tillbaka i tiden (ibid: 348-351). Rwanda koloniserades först av Tyskland och sedan av Belgien, och kolonialtiden satte många spår som var avgörande för gruppernas narrativ och därmed konflikten (ibid.). Själva folkmordet i sig kan sägas ha börjat i april 1994 när Rwandas president (hutu) dödades. Det blev en tid med massaker och dödande, vilket efter konfliktens slut därför lett till fortsatta spänningar mellan grupperna men även försök till försoning.

4.2 Bosnien Hercegovina - bakgrund

Konflikten i Bosnien började med att BiH förklarade sig självt självständigt 1992 (Jones 2011: 320). En faktor till att det senare bröt ut en konflikt mellan Bosnien, Serbien och Kroatien var att de två sistnämnda staterna ansåg att en del av BiH tillhörde dem (ibid). Detta ledde senare till det som kom att bli känt som massakern i Srebrenica som idag klassas som ett folkmord (ibid: 232). Parterna i konflikten och särskilt parterna involverade i folkmordet har sedan konfliktens slut haft spänningar mellan sig som man försökt lösa med hjälp av försoningsprocesser (Kostić 2012).

4.3 Försoningspyramiden

4.3.1 Mötet

Rwanda	Lyckat?	Bosnien	Lyckat?
Lokala projekt	Ja	Lokala projekt	Ja
Skola	Ja	Undervisning	Nej
Gacaca-domstolar	Ja		

Tabell 1. Tabellen visar vår undersökning av hur mötet mellan narrativ tagit sig uttryck i Rwanda och Bosnien Hercegovina. För att vara lyckat måste alla parter i konflikten ha uppfyllt mötet och inte enbart en sida.

Mötet går att se i Rwanda bl.a. genom de traditionella Gacaca-domstolarna som till en början hanterade mindre brott såsom stöld. Dessa domstolar fick senare en större roll när de fick i uppdrag att ta hand om fall som rörde folkmordet (Brounéus 2008: 56). Tanken med Gacaca-domstolarna var att med dess hjälp försona landet genom att uppmuntra till att tala sanning och skapa en enighet (ibid.). Det är viktigt att poängtera att Gacaca-domstolarna opererade på lokal nivå, inte på nationell nivå, men sammantaget involverade de hela landet (ibid: 57). Närvaro vid Gacaca-domstolarna var obligatorisk, vilket möjliggjorde möten mellan människor och deras narrativ. I domstolarna fick de anklagade berätta sin sida av historien (deras narrativ), och sedan fick vittnen och publik ge sina vittnesmål och narrativ (ibid.).

Vi anser att Gacaca-domstolarna kan sägas ha varit lyckade gällande mötet eftersom de lyckats samla befolkningen för att möta varandra och varandras skilda narrativ, då många parter haft en talan. Processerna har överlag därför inte förhindrat mötet mellan parterna. En bidragande faktor till att parterna kunnat mötas på detta sätt kan antydvas vara den obligatoriska närvaron, eftersom man då inte kunde undvika att gå dit för att lyssna. Även om det skapat möte så kan något obligatoriskt även ses som påtvingat och få en kontraproduktiv effekt där man kanske känner sig tvingad att säga något, vilket då kan uppfattas som en påtvingad försoning. Domstolarnas effekt

var dock inte odelat positiv. Ett problem var att både vittnen och åtalade kunde ljuga för att påverka domen (Begley 2016: 17), eftersom de fällande domarna baserades på vittnesberättelser och inte fysiska bevis (Haberstock 2014: 11). Detta kan leda till att de sanningsenliga narrativen inte kommer fram och kan mötas, vilket då kan leda till att etniska skiljelinjer förstärks snarare än att parterna försonas (ibid.), eftersom vittnesberättelserna kanske är grövre än sanningen för att passa in i narrativet om den andra. Detta blir då ett hinder för försoningsprocessen i landet. Trots nackdelarna anser vi ändå att Gacaca-domstolarna överlag kan ses som lyckade i mötet mellan parterna. Gacaca-domstolarnas misslyckande framkommer dock tydligare i erkännandet.

Ytterligare ett sätt där mötet sker i Rwanda är genom lokala projekt som upprättats och anordnats just för att människor ska kunna träffas och prata tillsammans. Ett av dessa lokala projekt är HROC (Healing and Rebuilding Our Communities) Workshops, för de samhällen som drabbades av folkmordet och hatet som uppkom efteråt. Projektet arbetar med en form av trauma-läkande metod och tanken är att offer och förövare ska mötas och diskutera det som hände (HROCa). Workshopen är uppdelad i tre dagar där man under första dagen träffas för att diskutera trauma och vad trauma kan få för konsekvenser. Andra dagen i workshopen ägnas åt förluster och sorg. Detta är också en dag där det finns en chans för deltagarna att kunna berätta sina historier och vad de själva varit med om. Den tredje och sista dagen i workshopen ägnas åt att reflektera över tillit och brist på tillit. Man fokuserar särskilt på hur man ska bygga upp tillit i ett samhälle som präglats av förräderi och svek efter konflikten och folkmordet (ibid.). Detta projekt startar alltså med en 'mjukstart' där individer träffas istället för att från början fokusera på själva händelsen man varit med om. Deltagare har upplevt dessa projekt som lyckade, bl.a. eftersom man skapat nya relationer med de andra deltagarna (HROCa; HROCb). Projektet har dock varit svårare att genomföra när försök gjorts med yngre människor. Den yngre generationen var mer tveksam till att öppna upp sig och delta i samtal med människor från andra bakgrunder och stammar (HROCc). Vissa deltagare undrade vad de gjorde där, vilket ledde till att man hittade på historier för att ha något att säga, istället för att berätta från sitt hjärta. Samtidigt vittnas det om att resultatet i slutändan ändå blev att man lärde sig något och att workshopen trots allt visade att det går att samla människor från olika bakgrunder för att träffas och skapa relationer (ibid.). HROC

kan därför anses vara ett lyckat lokalt projekt där människor kan mötas för första gången efter konflikten. Utifrån detta kan vi anta att åtminstone en del av befolkningen har nått det första steget i försoningsprocessen, eftersom individer haft tillfälle att berätta om sina egna upplevelser, även de som i början var tveksamma.

Collegestudenter i Rwanda kan komma från både hutu- och tutsi-familjer (Kron 2010), vilket betyder att college är en plats där människor från olika bakgrunder blandas och möts. Mötet i skolan är dock inget möte där etnicitet, ideologi, bakgrund eller narrativ kommer upp till ytan utan döljs och hålls inom en själv. Dock menar studenterna trots det att det är en trevlig atmosfär där de får möta människor och prata om annat även om man är medveten om att det finns ett inneboende narrativ hos alla (ibid.). Detta kan ses som ett sätt att få mötas och skapa förutsättningar för en framtida försoning mellan parterna utan att det ska behöva handla om narrativ. Försoning kan på detta sätt börja byggas utifrån att hitta andra gemensamma intressen istället för att stirra sig blinda på skilda narrativ. Finns det andra gemensamma intressen som är starka kanske det blir lättare att hålla sams även när man går vidare i pyramiden och narrativen till slut dyker upp. Det kanske blir lättare att exempelvis erkänna och acceptera varandras narrativ när det finns andra gemensamma nämnare och man blivit riktigt bra vänner. Det kanske t.o.m. gör det lättare för parterna att i slutändan hitta ett gemensamt narrativ i sista steget i försoningsprocessen.

Kriget i BiH medförde att ca 1 miljon människor i landet lämnade sina hem och blev internflyktingar. Många internflyktingar bosatte sig sedan i övergivna hus där den egna gruppen var majoritet, vilket gjorde landet än mer segregerat (Haider 2009: 92). Även om många kunnat flytta tillbaka till sina tidigare hem så innebär det inte att samhället kan återgå till det multietniska samhälle som existerade innan konflikten (ibid: 93). Många platser är fortfarande segregerade efter etniska skiljelinjer. Detta genomsyrar hela samhället inklusive utbildningssystemet. Den uppmärksammade policyn ”*two schools under one roof*” innebär att bosniakelever och kroatiska elever delar en skola, men allt är segregerat, från lärare till undervisningsmaterial. Eleverna får använda skolbyggnaden i skift, eller olika ingångar (ibid:

100). Haider (2009: 101) poängterar att segregation av skolbarn i kombination med segregationen i resten av samhället förstärker de redan existerande narrativen. Detta anser vi är ett tydligt exempel på hur samhällsinstitutioner direkt kan motverka mötet av narrativ.

Trots att omständigheterna försvårar mötet mellan narrativ har flera aktörer startat projekt där lokalbefolkningen kan mötas. Ett exempel är *Cross Cultures Project Association* (CCPA) som anordnar fotbollsskolor för barn. Projektet kallas för *the Open Fun Football Schools* (OFFS). Under de veckolånga fotbollsskolorna delas barnen in i lag med barn från andra etniska grupper (Gasser & Levinsen 2010: 461). Under perioden 1998-2016 deltog 62 900 barn i fotbollsskolorna (Cross Cultures Project Association (CCPAa)). Ett av målen med projektet är att erbjuda en plats där individer från olika sidor i konflikten kan mötas i ett sammanhang där konflikten inte är i fokus. Tanken är att detta gör att deltagarna inser att man har något gemensamt med människor som var på en annan sida i konflikten och därmed förändra synen på 'den andra' (CCPAb), precis som på college i Rwanda. Enligt organisationen är dock inte barnen de enda som förändrar sin syn på 'den andra'. Även barnens föräldrar får tillfälle att möta forna fiender när deras barn spelar i samma lag (Gasser & Levinsen 2010: 465). Detta ser vi som ett tydligt exempel på mötet.

Dessa projekt till trots så försvåras mötet mellan människor från etniska grupper av det faktum att 83.4% av de tillfrågade i en opinionsundersökning bor i segregerade områden där den egna gruppen är majoritet (Prism Research 2013: 23). Dessutom svarade endast 23.1 % att de ville leva i områden med blandade etniciteter (ibid.). Även om tillfällena för möten alltså sällan uppstår så säger sig 66.8% av de svarande ändå vara beredda ("completely willing" eller "somewhat willing") att diskutera kriget med människor från andra etniska grupper (ibid: 26).

Trots att det länge varit svårt för befolkningen i BiH att möta andra narrativ på grund av att samhället är så pass segregerat så anser vi oss ändå kunna skönja en förbättring på senare år. Denna förbättring syns bland annat i det ökande motståndet mot segregerade skolor (Sito-Susic 2017) och de projekt som möjliggör möten mellan människor från olika etniska grupper.

4.3.2 Erkännandet

Rwanda	Lyckat?	Bosnien	Lyckat?
Offentliga uttalanden	Nej	Offentliga uttalanden	Delvis
Monument	Nej	Monument	Nej
Gacaca-domstolar	Ja, på individnivå		

Tabell 2. Tabellen visar vår undersökning av erkännande i Rwanda och Bosnien Hercegovina. För att räknas som lyckat måste alla parter i konflikten ha erkänt varandras narrativ och inte enbart en sida.

Gacaca-domstolarna har trots lyckade försök till möte och delvis positiva reaktioner från befolkningen upplevts som misslyckade i Rwanda, eftersom man inte kunnat uppnå den försoning som man velat med hjälp av dessa domstolar (Haberstock 2014: 10, 12-14).

Erkännandet av en grups narrativ i Gacaca-domstolarna återfinns genom erkännande av mord och deltagande i folkmordet. Ett exempel är fallet där en man erkänner att han mördat fem tutsiska barn, som råkade vara domarens brorsbarn. I ett annat fall medger en man att han gjort fel och är ångerfull (Walker 2004; Khaleeli 2010). Detta är på ett sätt ett erkännande av den andres narrativ just för att båda männen kommer fram och erkänner brotten de begått. Det innebär dock inte att man erkänner den andra gruppens narrativ som legitimt eftersom domstolarna fokuserar på individer. Offren och vittnen kan också ställa frågor till den anklagade för att få reda på mer kring händelsen (Khaleeli 2010), vilket är ytterligare ett exempel på erkännande om den åtalade väljer att berätta. Steget med erkännande kan också vara svårt i Gacaca-domstolarna eftersom att dessa skedde utan några advokater och att domarna endast fick en mycket grundläggande utbildning (Haberstock 2014: 8). Begley (2016: 16-21) och Haberstock (2014: 10-11) menar också att regeringen har stor kontroll över domstolarna och domarnas agerande, vilket bl.a. lett till att Gacaca-domstolarna setts som ensidiga, särskilt från hutuernas sida och särskilt då man inte ställt Rwandan Patriotic Front (RPF) som också begått brott inför rätta. Detta har lett till att det fortfarande finns ett missnöje bland hutuerna som

genom detta system förhindrar en ärlig försoning. Även här förstärks etniska skiljelinjer snarare än att försona dem. Detta eftersom en stor andel av individerna som ställts inför rätta är hutuer, vilket skapat en kollektiv skyldighet istället för en individuell. Hutuerna menar att om tutsiernas brott också hade prövats så kanske försoning hade varit möjlig (Haberstock 2014: 10-12). Erkännande i dessa domstolar har också förhindrats genom avsaknad av vittnesmål eller undanhållande av en hel sanning från den åtalades sida p.g.a. att man inte vågat vittna eller berätta allt då det skett hot och vissa gånger till och med gått så långt att mord begåtts mot vittnet, dess familj, förövaren eller förövarens familj (ibid: 12). Detta kan till slut leda till att man inte vågar erkänna något vilket i sin tur kan förhindra en försoning då ingen vågar erkänna någons narrativ utan istället återigen förstärker de etniska skiljelinjerna. Vi menar dock att Gacaca-domstolarna trots dess många problem och nackdelar uppfyllt pyramidens andra steg på en individuell nivå eftersom man i domstolarna ändå erkänt brotten man som individ begått. Däremot har man inte uppnått steget på gruppnivå på grund av att domstolarnas starka individfokus gjort att man inte kan hantera gruppnarrativ.

Ett vanligt sätt att som samhälle minnas hemska händelser är att upprätta minnesmärken, vilket också kan tolkas som en form av erkännande. Ett exempel på detta i Rwanda är The Kigali Genocide Memorial Centre som upprättades 2004 för offren och dess anhöriga (Mannergren Selimovic 2013: 244). Minnesplatsen och minnesmärket är dock konstruerat av överlevare och landets styre (ibid.), vilket visar på att det upprättats utifrån en sida och ett narrativ, eftersom regeringens narrativ endast erkänner tutsiers lidande i konflikten. Minnesmärket i Kigali prioriterar vissa narrativ över andra och Hutu-sidans historier och narrativ kring våld som skedde mot dem utesluts eller tystas ner (ibid: 344-346), vilket visar på att landet inte erkänt alla narrativ som finns.

I BiH ser både de bosniska serberna och bosniakerna sig själva som de främsta offren i konflikten. Mannergren-Selimovic (2015: 236) beskriver hur grupperna ogärna erkänner den andra sidans lidande eftersom detta skulle innebära att den egna gruppens offerskap riskerar att förminskas. Istället för att erkänna den andra sidans narrativ ifrågasätts det (ibid. 237). Detta

syns i de undersökningar som gjorts där 84.6% av bosniska kroater och 82% av bosniska serber svarade att alla led i konflikten, vilket kan jämföras med bosniakernas syn på frågan, där endast 22.2 % anser att alla sidor led. Istället menar 76.3 % av bosniakerna att deras egen grupp led mest under konflikten (Prism Research 2013: 21). En liknande fråga blev därför: Vem led mest?, där 76.3% av Bosniakerna som svarade sa att det var den egna gruppen, medan kroaterna och serberna menade att *alla grupper led lika mycket* (kroater: 27%, serber: 46.7%) eller *alla led men olika mycket* (kroater: 57.6%, serber: 35.3%). En annan fråga var: Vem var ansvarig för kriget? Som resulterade i svaren: Bosniaker: Serbien (61.5%). Kroater: Serbien (61.1%). Serber: internationella samfundet (61.3%). En följdfråga till detta blev därför också: Var folk från din folkgrupp delvis ansvariga?, där svaret blev: Bosniaker: lite (41.5%). Kroater: lite (55.8%). Serber: lite (39.7%) och delvis (33.4%) (ibid.).

Undersökningarna och svaren visar på hur folkgrupperna erkänner eller förnekar varandra. Där en av frågorna tydligt visar att bosniakerna inte vill erkänna andras lidande än den egna gruppens. Statistiken är också ett sätt för de olika grupperna att möta varandras narrativ på, hur vardera grupp sett på konflikten. Detta sättet för möte är dock inte så personligt och kan endast ske om informationen från undersökningen når ut till befolkningen.

Som vi sett i Rwanda är ett sätt att erkänna (delar av) den andra sidans narrativ att bygga minnesplatser, monument eller minnesmärken. I samhället Foča i Republika Srpska upprättades efter konflikten flera monument till minne av kriget. Monumenten upprättades dock endast för de bosniska serber som lidit eller deltagit i strider. De många platser där bosniaker lidit uppmärksammades inte med minnesmärken eller monument. Trots att man visste om vad som hade hänt ville man alltså inte erkänna det, eftersom det skulle förändra bilden av vem som var offer och inte. Flera bosniaker var också skeptiska till uppförandet av minnesmärken eftersom det riskerade att öka spänningarna i samhället (Mannergren-Selimovic 2015: 238).

Minnesmärket och minnesplatsen för de mördade bosniska männen och pojkarna i Srebrenica upprättades i staden Potočari belägrat i den serbiska delen av bosnien, Republica Srpska. Det är i

‘The Srebrenica-Potočari Memorial Centre and Cemetery’ offren är begravda och som nya begravningar sker när nya offer identifieras i alla de massgravar som finns runtom i landet (Remembering Srebrenica 2014). Centret och minnesplatsen etablerades år 2000 och det var staden Potočari som till slut valdes (efter många diskussioner där offer ville ha det på federationens sida medan obstruktionspolitikerna ville ha det i faktiska Srebrenica), men även om platsen är belägrat i den serbiska delen av BiH så var det inte på initiativ av den serbiska sidan att bygga upp en minnesplats för att hedra de bosniska muslimerna (Mannergren Selimovic 2013: 341-344), utan beslutet om att det skulle finnas en minnesplats kom från offrens (bosniakernas) sida tillsammans med the High Representatives beslut nr. 102/01 (Office of the High Representatives (OHR) 2007). Detta visar på att den serbiska sidan inte erkänner den bosniakiska sidan genom att bygga monument för dem. Minnesplatsen har skapat mer spänningar i landet kring om man ska erkänna eller förneka folkmorden i Srebrenica (ibid.) vilket har att göra med ett annat monument som upprättats i Kravica för serbernas sida av historien. Tanken med upprättandet av monumentet till en början var att uppnå en form av försoning, men detta menar Mannergren Selimovic (2013: 343) att man misslyckats med p.g.a att de istället lett till ökad spänning mellan grupperna samtidigt som monumenten och platserna blivit symboliska för att visa vad man förlorat och att visa att territoriet som minnesmärket nu står på tillhör den gruppen.

I Kravica några mil ifrån Srebrenica har det upprättats ett monument som ska hedra bosnisk-serbiska offer för kriget. Monumentet innehåller namnen på alla de serber som dödats samtidigt som det förnekas att det skett något folkmord i staden. Uttalandet av Miles Milanovic (serbien veteranernas ledare) kring att det inte skett något folkmord där har från den bosniska muslimska sidan setts som stötande då deras version är att det var fler hundra människor som dödats i just Kravica (Hjertén/TT 2005).

Båda sidor bygger monument och minnesmärken för att hedra sina egna offer och för att förstärka sin egen grupp som offer medan den andra gruppen anses som förövare (Hjertén/TT

2005). Detta betyder alltså att man genom minnesplatser inte uppmärksammar varandras narrativ och därför inte heller kan sägas nå det andra steget i pyramiden med denna typ av erkännande.

Förutom monument kan erkännande eller förnekelse komma via uttalanden. 2010 förnekade den serbiske premiärministern Milorad Dodic folkmord, även om han medgav att det i Srebrenica skedde ‘storskaliga brott’ (AFP 2010), vilket visar att han inte helt erkände det som hade hänt.

Den före detta serbiske generalen Zdravko Tolimir dömdes till livstid fängelse för att ha deltagit i massakern i Srebrenica. I rätten har han bland annat försvarat sig med att det som hände i Srebrenica inte var ett folkmord utan en militär operation mot terrorister (BBC 2012), vilket på ett sätt förnekar erkännandet av bosniakernas narrativ och även förhindrar försoningsprocessen. Radovan Karadzic, en bosnisk serbisk politisk ledare under kriget är ytterligare en individ som under rättegång har nekat till brott (BBC 2008). Ett annat fall som kan kopplas till Erkännandet är Slobodan Praljak som under 2017 fick sin dom i ICTY. När han fått sin dom skrek han att han inte var någon krigsförbrytare (TTa 2017), vilket kan ses som att han här inte erkänner det som hänt och därför inte heller den andre gruppens narrativ. Ytterligare ett fall som kan ses som en förnekelse snarare än ett erkännande är hur den forne generalen Ratko Mladic under hela sin rättegångsperiod nekat till brott, vilket han tänkt fortsätta göra även om nu domen har fastställts (TTb 2017).

Det faktum att högt uppsatta militärer och politiker inte erkänner den andra sidans narrativ visar på att de som varit ‘mest’ ansvariga för kriget också är de som inte vill erkänna det, vilket hindrar försoningen.

4.3.3 Ursäkten

Rwanda	Lyckat?	Bosnien	Lyckat?
Offentliga uttalanden	Delvis	Offentliga uttalanden	Delvis
Gacaca-domstolar	Ja, på individnivå		

Tabell 3. Tabellen visar vår undersökning av ursäkter som skett rörande konflikterna i Rwanda och Bosnien Herzegovina. För att vara lyckad måste alla parter i konflikten ha bett om ursäkt och inte enbart en sida.

Det har visat sig att Gacaca-domstolarna har varit ett bra verktyg för människor att kunna förlåta varandra eftersom både förövaren, vittnen och offren kommer till tals i dessa domstolar (Haberstock 2014: 7-12). Gacaca-domstolarna uppmuntrar också den åtalade att säga hela sanningen och därefter be om förlåtelse hos offret och dess familj (Khaleeli 2010). En man som gjort sig skyldig till brott säger att även om det är svårt att erkänna brott framför familjen vars närstående man dödat så är det viktigt eftersom tanken med erkännandet är att kunna förlåtas (ibid.). Gacaca-domstolarna kan alltså ses som ett forum där såväl förövare som offer kan förlåta varandra och på så sätt uppnå en slags försoning. Tyvärr finns det ingen statistik som visar hur många av de skyldiga som faktiskt förlåtits av sina offer. Det är också svårt att säga hur genuina handlingarna faktiskt är när man ber om förlåtelse eftersom närvaron vid domstolarna inte är frivillig. Exemplet visar dock att det kan finnas en genuin vilja att be om förlåtelse, åtminstone på en individuell nivå.

På officiell nivå har ursäkterna varit få. Den hutuiske ex-presidenten Pasteur Bizimungu styrde landet efter inbördeskriget mellan 1994-2000 men har inte bett om ursäkt för folkmordet. (Waldorf 2009: 154). Däremot har han uppmanat alla hutuer att be om förlåtelse för händelsen, vilket ger en bild av att alla hutuer på något sätt bär ett ansvar (Human Rights Watch 1999: 65). Sedan krigets slut har den nya regeringen, med den tutsiska presidenten Kagame i spetsen, försökt att avskaffa de etniska skiljelinjerna och ersätta dem med nationaliteten rwandan/rwandier. Även Kagame har dock uppmanat hutuer att be om ursäkt för folkmordet (The East African 2013).

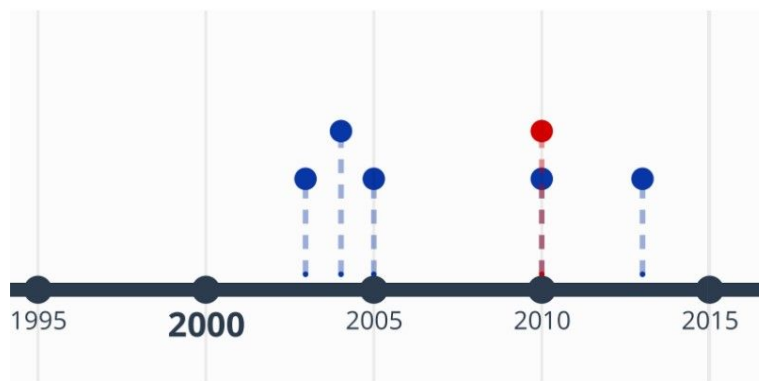
2005 bad den hutuiska rebellgruppen FDLR om ursäkt för sina handlingar under folkmordet och meddelade att man tänkte lägga ner vapen (Vasagar 2005).

2016 bad den katolska kyrkan i Rwanda om ursäkt för att medlemmar i kyrkan deltagit i folkmordet. Man bad också om ursäkt för att kristna ledare spridit hat bland befolkningen och orsakat splittringar i samhället. Reaktionen var delvis positiv, förutsatt att ursäkten följdes av

handlingar, t.ex att ställa präster inför rätta av kyrkan, något som aldrig skedde. Ursäkten kritiserades också för att den fokuserade på att individer begått handlingarna och inte kyrkan som helhet (Bloom 2016).

Ursäkter på gruppnivå har uttalats, dock endast från vissa sidor, vilket gör att gruppnivån inte uppnår kriteriet för förlåtelse i en försoningsprocess eftersom att alla parter inte bett om förlåtelse och förlåtit varandra.

Från konfliktens slut i BiH 1995 och fram till 2002 skedde inga offentliga ursäkter. Den första offentliga ursäkten kom först 2003 och därefter har det varierat med uttalanden och ursäkter genom åren.

Figur 1. Tidslinjen visar de offentliga ursäkterna som uttalats mellan 1995 och 2017. Blått representerar den serbiska sidan och rött den kroatiska.

2003: Marovic (president i Serbien och Montenegro) ber om ursäkt under ett besök i Sarajevo. Reaktionen var dock skeptisk bland många, även om vissa menade att ursäkten var ett steg i rätt riktning (Reuters 2003).

2004: Dragan Cavic (BiH:s serbiska president) bad om ursäkt för massakern i Srebrenica. Han sa att de serber som deltagit i dödandet i Srebrenica begått ett brott mot sitt eget folk. Detta ansågs vara stort eftersom många bosnisk-serbiska politiker tidigare hävdade att händelsen aldrig ägt rum

(BBC 2004). Ursäkten visar också ett exempel på erkännandet, eftersom presidenten erkänner något som tidigare förnekats. BBC:s korrespondent menade dock att det var osannolikt att bosniakerna skulle godta ursäkten (ibid.).

Samma år gav Republika Srpska en offentlig ursäkt och erkände att det skett omfattande brott i Srebrenica. Även denna ursäkt möttes dock av delade reaktioner, många bosniaker menade att ursäkten endast skedde på grund av påtryckningar utifrån. För kroater var ursäkten däremot ett viktigt steg mot försoning (Kostić 2012: 295-296).

2005: Den serbiske presidenten Boris Tadic bad om förlåtelse till offrens familjer och medverkade i flera minnesceremonier, däribland ceremonin i Potočari för 10-års minnet av massakern (CBC 2012). Deltagandet skulle enligt presidenten själv vara början på försoningsprocessen mellan Serbien och de bosniska muslimerna och ett avslut i förbindelserna till Slobodan Milosevic (Serbiens president under konflikten) (Peric Zimonjic 2005). Tadic medverkan i ceremonin var menad som en gest för att visa att Serbien sörjer för alla som fallit offer (Tadic 2010).

2010: Josipovic (president i Kroatien) bad om ursäkt för Kroatiens roll i kriget. Haris Silajdzic (bosniska presidenten i BiH) accepterade ursäkten och sa att BiH hade en god relation med Kroatien (CBC 2010).

Tadic antog samma år en resolution som skulle erkänna brotten i Srebrenica, enligt honom själv i syfte att skapa bättre relationer med BiH och förhoppningsvis kunna försonas (Tadic 2010). Resolutionen innehöll också förlåtelser och kondoleanser till offrens familjer för det som hänt (ibid.) och man tog på sig ansvaret för att man inte gjorde allt man kunde för att rädda folket (BBC 2010). Enligt BBC (2013) accepterade Tadic också det faktum att händelsen var ett folkmord, något som hans efterföljare Tomislav Nikolic dock förnekade (CBC 2012). Motståndare till resolutionen menade att det var skamligt för Serbien att ta på sig detta och var kritiska till att det ska kunna hjälpa framtida generationer till försoning (BBC 2010).

Resolutionen kan tolkas som en mer offentlig ursäkt, än ursäkten 2005 som riktade sig till offrens anhöriga. Även om landets dåvarande president bad om förlåtelse och resolutionen antogs i parlamentet, betyder det inte att alla politiker och högt uppsatta har förlåtit vilket kan hindra en framtida försoningsprocess. I resolutionen kan vi också se erkännandet, eftersom den erkänner brotten. Resolutionen innehöll även ett löfte om att Serbien skulle tillfångata och överlämna krigsförbrytare, vilket var ett krav för EU-medlemskap. Ursäkten kan därför också tolkas som något som endast skedde på grund av påtryckningar utifrån (Stojanovic 2010).

2013: Nikolic (Serbiens president) bad om ursäkt för vad som hände i Srebrenica. Däremot sa han att det fortfarande inte var bevisat att det skett ett folk mord. Munira Subasic (president för organisationen *mothers of srebrenica*) var kritisk till ursäkten och menade att det de ville var att Nikolic skulle säga att det var ett folk mord. Zeljko Komsic (kroatiska delen av det bosniska presidentskapet) var dock positiv till ursäkten (McElroy 2013). Nikolic tryckte på att det var individer som begått brott i Srebrenica, inte den serbiska staten. Befolkningen uppfattade ursäkten som att den var vag med flit, eftersom den går att uppfatta på olika sätt beroende på mottagarens politiska identitet. En serbisk aktivist menade att det inte var viktigt huruvida Nikolic sa ordet folk mord. Andra menar att en anledning till ursäkten återigen kan kopplas till Serbiens önskan att gå med i EU. I BiH var reaktionen från befolkningen skeptisk. Även flera politiska ledare i landet såg ursäkten som en politisk manöver, dock inte Zeljko Komsic (Arbutina 2013).

Diagram 1. Diagrammet visar antalet offentliga ursäkter av aktörer involverade i konflikten

De offentliga ursäkter som uttalats i BiH har kommit från antingen Serbien eller Kroatien, detta visar att Bosniens sida håller hårt i sitt narrativ och sin syn på händelsen kring att det inte var deras fel. Detta syns även i erkännandet där det endast är en sida som erkänner den andra sidans narrativ i form av att medge de händelser som begåtts. Detta kan vara ett problem till försoningen eftersom en part alltid kommer ses som förövare även om båda parterna gjort hemska saker om det andra narrativet inte erkänns.

4.3.4 Narrativ infogning

Rwanda	Lyckat?	Bosnien	Lyckat?
Utbildning/läromedel	Nej	Utbildning/läromedel	Nej
Officiellt <u>narrativ</u>	Nej		

Tabell 4. Tabellen visar vår undersökning av huruvida narrativ infogning skett i Rwanda och Bosnien Hercegovina. För att vara lyckat måste en hög grad av narrativ infogning skett, på flera platser i samhället.

I Rwanda har ämnet historia tagits bort från läroplanen. Regeringens motivering är att det skulle vara för riskabelt att lära elever om nationens historia, präglad som den är av etnisk konflikt. Att lära ut den historien skulle dela även de nya generationerna efter etniska skiljelinjer. Istället uppmuntrar läroplanen eleverna att identifiera sig som rwandier i första hand (Hodgkin, 2006: 199). Det har riktats kritik mot regeringens beslut att ta bort historia från läroplanen. En kritik är att brist på historieundervisning gör att eleverna lär sig om historia från andra källor, såsom regeringens officiella sanning. Den sanningen förstärks av exempelvis minnesmonument, nationella symboler, Gacaca-domstolar och ICTR. Barnen lär sig nationens narrativ såsom regeringen anser att det ser ut. Trots att man inte lär ut historia i skolan, lär sig alla barn en identisk version av landets historia. Denna version av historien tar inte hänsyn till olika gruppers erfarenheter eller tolkningar (Hodgkin 2006: 204). Regeringens ”taktik” är att landet först ska försonas, och först då kan man ta itu med de krockande narrativen om konflikten (Hodgkin 2006: 207). Enligt vår analysmodell är detta omöjligt, då försoning kan nås först *efter* narrativ infogning.

Det officiella narrativet är att tutsier fick utstå besinningslöst våld av hutuer. Tutsier var också diskriminerade av regeringen innan folkmordet. Startpunkten för folkmordet är enligt detta narrativ när president Habyarimanas plan sköts ner, men folkmordet har sina rötter i koloniala strukturer (King 2010: 297). Andra narrativ, exempelvis berättelser från hutuer som skyddade tutsier får också plats i det officiella nationella narrativet. King (2010: 299) påpekar dock att dessa berättelser får allt mindre utrymme i det nationella narrativet. Exempelvis är regeringen kritisk till Paul Rusesabaginas berättelse om hur han räddade tusentals människor genom att göra sitt hotell till en fristad. Regeringen anklagar honom för att förneka folkmord, sprida negativ propaganda om regeringen och framhäva sig själv genom att förvrida Rwandas historia. Dessutom är gacaca-domstolar ofta kritiska till berättelser om hutuer som räddat tutsier (King 2010: 299). Det officiella narrativet tillåter bara två roller; barbarisk mördare eller oskyldigt offer (ibid).

I det officiella narrativet finns det inget utrymme för hutuer som dödats av RPF, som tog makten efter kriget. Att uttrycka ett sådant narrativ ses som förnekelse av folkmord vilket är straffbart. Detta stämmer inte överens med fakta, enligt rapporter dödade även RPF ett stort antal människor under konflikten och folkmordet (King 2010: 299). Detta officiella narrativ som inrättats i Rwanda kan också kopplas ihop med acknowledgement och att det enda narrativ som erkänns på gruppnivå är det officiella.

Precis som i Rwanda har det varit svårt med historieundervisningen i BiH. Under kriget i BiH skedde en uppdelning där varje område använde sig av egna läroböcker. Det vill säga de delar som kontrollerades av serbiska styrkor använde serbiska läroböcker och så vidare (Torsti 2007: 77-78). Denna uppdelning finns fortfarande kvar. Läroböckerna förstärker existerande fördomar om 'den andra', men även synen på den egna sidan som offer förstärks (Torsti 2007: 81). Torsti (2007: 91) påpekar att många föräldrar inte vill flytta till områden där barn får lära sig att deras egen etniska grupp är underlägsen. Detta bidrar till att segregationen mellan de olika etniska

grupperna fortsätter. På ett sätt kan man säga att narrativ infogning blir en förutsättning för mötet, vilket vänder upp och ner på hela pyramiden.

Trots att undervisningen och läroböckerna varit olika och har delats upp så har man ändå gjort vissa försök att hitta något gemensamt så att undervisningen ska bli lika i hela landet. Dessa försök har dock visat sig vara svåra att genomföra. Försöken till att skriva om läroböcker och hitta ett gemensamt narrativ som alla tre befolkningsgrupper accepterar och uppfyller kraven som sätts har varit svårt eftersom man i sådana fall måste utesluta en del av historien, vilket skapar ännu större nyfikenhet för eleverna att vilja läsa mer. Andra försök har porträtterat serberna som de enda förövarna i kriget vilket gjort att den serbiska sidan inte kunnat acceptera användandet av dessa böcker (Pingel 2008: 192-194). Detta visar att det trots allt gjorts försök till att inkorporera ett narrativ som skulle passa alla tre folkgrupperna i BiH, men att det är svårt och att man inte riktigt nått hela vägen ännu.

4.3.5 ICTR/ICTY

De mest uppmärksammade försöken till försoning genom rättvisa har varit upprättandet av International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), placerad i Arusha, Tanzania och International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (ICTY) i Haag, Nederländerna genom FN säkerhetsrådets resolution 955 år 1994 och resolution 827 år 1993 (Barria & Roper 2005: 353-355; Kostić 2012: 291-292). Tribunalerna upprättades för att ställa människor som begått krigsbrott såsom folkmord inför rätta (Hughes 2016: 124-126; UN MICTb). Tanken med tribunalerna är att de ska kunna ge en retributiv rättvisa, vilket innebär att människor som begått krigsförbrytelser ska tvingas ta ansvar för sina handlingar genom att ställas inför rätta. Syftet är också att skapa ett individuellt ansvar, som ska ta bort den kollektiva skulden för en hel grupp (Kostić 2012: 289, 291). Både ICTY och ICTR var öppna för allmänheten att gå att lyssna på, och rättegångarna filmades (UN ICTY; UN MICTa). Detta skapar därför möjligheter för andra människor som är intresserade eller andra grupper att kunna möta narrativ som görs i första steget i försoningspyramiden, men det blir också en plats för erkännande utifrån de som åtalas och en möjlighet att offentligt kunna be om förlåtelse. Nackdelen är dock att man som åhörare i

ICTY och ICTR inte har något att inflika eller säga till om under rättegången, utan endast får lyssna (ibid.), vilket gör att åhörare inte kan framföra sitt narrativ så att den som sitter i rätten får möta det. Dock kan offrens narrativ mötas genom åklagare och domare i form av att dessa oftast läser upp vad som anses ha hänt tillsammans med vad den åtalade är anklagad för, vilket kan ses i dokument från rättegångarna (UN 2001; ICTY 1995; ICTR 1996).

Försoning ska kunna bli möjlig via dessa tribunaler eftersom tanken är att eliminera den kollektiva skyldigheten genom att endast ställa individer inför rätta (Heupel 2016: 208). Kritiska röster menar dock att detta inte fungerat eftersom det framförallt är personer från den ena sidan av konflikten som ställs inför rätta, vilket gör att den kollektiva skyldigheten kvarstår (Barria & Roper 2005: 362-363). En stor del av allmänheten är kritisk till ICTYs inverkan på försoning då den endast tycks ge en begränsad känsla av att rättvisa skipas. Det finns också en tendens att människor endast går på de rättegångar där brott begåtts mot den egna gruppen och inte på de rättegångar där den egna gruppen begått brott som då leder till att etablerade tolkningar bekräftas istället för att rubbas (Kostić 2012: 292-293). Detsamma gäller för ICTR som upprättades för att ställa de som begått folkmord inför rätta (Barria & Roper 2005: 354-355), vilket oftast syftar till en grupp, hutuerna. Tribunalerna ses därför oftast som en ensidig rättsprocess (Pingel 2008: 195), men för att en nationell försoning ska kunna uppnås menar man att alla parter ska känna rättvisa (Barria & Roper 2005: 363), vilket tribunalerna inte ger någon känsla av.

Både ICTY och ICTR har skapat möjligheter för möten, men det har framförallt skapat möjligheter för erkännande och möjligtvis förlåtelse trots att dessa oftast är utifrån ett narrativ. En form av erkännande kan som tidigare nämnts ses i Slobodan Praljak och Ratko Mladic fall då de förnekade brott och därmed också förnekar den andra gruppens narrativ. Detta betyder alltså att dessa två tribunaler kan användas som medel för de tre första stegen i försoningspyramiden, men inte som enda medel för försoning.

5. Jämförande diskussion

Ett kort svar på frågan om Rwanda och BiH uppnått försoning är nej. Skillnaden mellan länderna är att BiH kommit längre upp i pyramiden än Rwanda trots att de inte uppfyllt något av stegen fullt ut, medan Rwanda lyckats uppfylla första steget mer fullständigt. Detta betyder nödvändigtvis inte att Bosnien kommit längre än Rwanda i försoningsprocessen. Anledningen till att BiH inte uppnått något steg fullt ut grundar sig möjligtvis i att befolkning är så segregerad och att narrativen är så tydliga att bara en sida uppfyller ett visst steg och därför endast kan räknas som delvist uppfyllt. I Rwanda däremot tror vi att det är det officiella narrativet som hindrar samma process som i BiH.

Det är stor skillnad på ländernas attityd till försoning och hur de tagit sig an utmaningen att försonas. De tydligaste skiljelinjerna när det gäller ansats är hur länderna hanterat etnicitet från officiell nivå. Rwandas regering har valt att fokusera på nationaliteten rwandier framför etnicitet. Dessutom bygger regeringens narrativ om landets historia på att det var koloniserarna som delade upp landet i två olika etniciteter. Regeringen hävdar att det inte fanns någon etniskt baserad konflikt innan koloniseringen, och att det visar att landet kan nå detta tillstånd av fred igen.

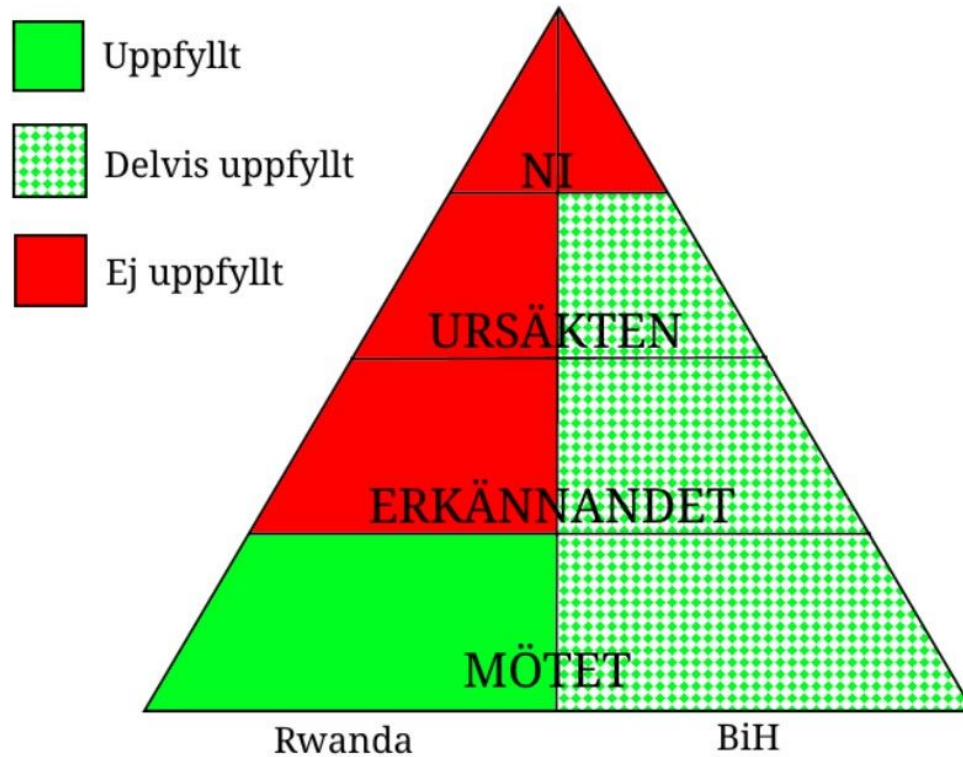
Bosnien har valt en annan lösning. Landets presidentskap är uppdelat på tre presidenter, en från varje folkgrupp, som löser av varandra enligt ett rullande schema (var 8:e månad). Detta visar tydligt att etnicitet inte är något som ignoreras i BiH. Det är inte bara presidentskapet som är uppdelat, även befolkningen är segregerad. Olika etniciteter bor i olika delar av landet. Uppdelningen av presidentskapet har väldokumenterade problem som politiskt system, men vårt fokus ligger på försoning. Möjligtvis kan ett synliggörande av etnicitet leda till att det blir tydligare hur de olika gruppernas narrativ ser ut, och därmed kanske också lättare att möta olika narrativ.

Länderna har alltså inte nått en övergripande försoning bland befolkningen. Det vi tycker är intressant är att vi kan se tecken på att man på individnivå nått andra, och ibland till och med tredje steget på pyramiden, men av någon anledning har detta inte skett på gruppnivå. Vi tror att detta kan ha att göra med det faktum att Rwandas regering försöker påtvinga befolkningen ett officiellt narrativ, vilket gör det omöjligt att försona narrativen på högre nivå än individnivå då det förhindras av regeringen.

Till skillnad från ICTY i BiH så är Gacaca-domstolarna starkt förankrade i det lokala vilket medför både för- och nackdelar. Till fördelarna kan räknas att lokalbefolkningen känner sig mer involverad i rättsprocessen, vilket tribunalerna inte ger samma känsla av då de inte ligger i hemlandet. Detta kan vara en anledning till att Rwanda lyckats bättre i mötet genom en rättsprocess än BiH. En nackdel med Gacaca-domstolarna, bortsett från de rättssäkra faktorerna, var dock att vittnen och offer hamnade i en väldigt utsatt position, och den obligatoriska närvaron gjorde att det blev svårt att veta vad motivationen till vissa handlingar var.

Gacacadomstolarna skapade mötesplatser för narrativ i Rwanda, vilket tillsammans med lokala projekt gjort det möjligt att möta andra narrativ. Gacaca-domstolarnas minskade roll i dagens Rwanda innebär dock att en mötesplats eliminerats, och att det blir svårare att undkomma det officiella narrativet som regeringen står för. För att kunna gå vidare till nästa steg i pyramiden tror vi att det är viktigt att det även i framtiden finns plats för möte i Rwanda.

6. Slutsats

Figur 2. Figuren visar vilka steg som uppnåtts i respektive försoningsprocess.

Varken Rwanda eller BiH har uppnått den långsamma och djupa försoning som avsetts i denna uppsats. Däremot har båda länderna kommit några steg på vägen, där försoningen i Rwanda uppnått första steget i pyramiden, eftersom man i landet lyckats skapa tillfällen och möjlighet till möten mellan parterna oavsett om det handlar om narrativa möten eller endast möten mellan individer utan narrativ som på college, åtminstone i de projekt som undersökts här. BiHs projekt å andra sidan har visat varierande resultat i skapandet av möjligheter för de olika stegen där de största hindren ansetts som undervisningen eftersom man här varken kan möta narrativ eller kompromissa kring något gemensamt. Studiens resultat visar dock att det trots all ändå finns en liten vilja till försoning i båda länderna både på individnivå genom ex. Gacaca-domstolarna och de lokala projekten i båda länderna eller gruppnivå genom uttalanden och ursäkter.

Auerbach fokuserar i sin teori på gruppen som en homogen enhet. Vi menar att det skulle vara intressant att i kommande studier undersöka huruvida analysen kan fördjupas genom att disaggregera gruppen. Sker försoningsprocessen på olika sätt beroende på ålder och generationstillhörighet? Skillnader inom gruppen kanske också leder till skillnader i försoningsprocessen.

Överlag anser vi att båda länderna kommit lika långt i sina försoningsprocesser, men på olika sätt där BiH delvis uppfyllt tre av stegen, medan Rwanda helt uppfyllt ett, även om inget av länderna uppnått full försoning.

Källförteckning

- AFP. 2010. "Srebrenica massacre 'not genocide'". *The Sydney Morning Herald*. Nyhetsartikel. [Elektronisk]
<http://www.smh.com.au/breaking-news-world/srebrenica-massacre-not-genocide-20100713-1083q.html>. Hämtdatum: 2017-12-17.
- Arbutina, Zoran. 2013. "Bosnians are not enthusiastic about apology". *Deutsche Welle*. Nyhetsartikel. [Elektronisk]
<http://www.dw.com/en/bosnians-are-not-enthusiastic-about-apology/a-16775294>. Hämtdatum: 2017-12-15.
- Auerbach, Yehudith. 2009. "The Reconciliation Pyramid - A Narrative-Based Framework for Analyzing Identity Conflicts", *Political Psychology*, Vol. 30, No. 2, pp. 291-318.
- Barria, Lilian A. & Roper, Steven D. 2005. "How Effective are International Criminal Tribunals? An Analysis of the ICTY and the ICTR", *The International Journal of Human Rights*, Vol. 9, No. 3, pp. 349-368.
- Bar-Tal, Daniel. 2014. "Collective Memory as Social Representation", *Paper on Social Representations*, Vol. 23, pp. 5.1-5.26.
- Bartulovic, Alenka. 2006. "Nationalism in the Classroom: Narratives of the War in Bosnia-Herzegovina (1992-1995) in the History Textbooks of the Republic of Srpska", *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Vol. 6, No. 3, pp. 51-72.
- BBC. 2004. "Serb leader's Srebrenica regret". Nyhetsartikel. [Elektronisk]
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3831599.stm>. Hämtdatum: 2017-12-15.
- BBC. 2008. "Serbia captures fugitive Karadzic". Nyhetsartikel. [Elektronisk]
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7518543.stm>. Hämtdatum: 2017-12-17.
- BBC. 2010. "Serbian MPs offer apology for Srebrenica massacre". Nyhetsartikel. [Elektronisk]
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8594625.stm>. Hämtdatum: 2017-12-17.
- BBC. 2012. "Bosnian Serb Zdravko Tolimir convicted over Srebrenica". Nyhetsartikel. [Elektronisk]
<http://www.bbc.com/news/world-europe-20700387>. Hämtdatum: 2017-12-17.

BBC. 2013. "Serbian president apologises for Srebrenica 'crime'". Nyhetsartikel. [Elektronisk] <http://www.bbc.com/news/world-europe-22297089>. Hämtdatum: 2017-12-18.

Begley, Larissa R. 2016. "Survivors get *Gacaca* we get nothing:" Constructing victimhood in Rwanda", *Conflicts and Change*, Vol. 40, pp. 3-27.

Bloom, Deborah. 2016. "Rwanda's Catholic Church says sorry for its role in 1994 genocide". *CNN*. Nyhetsartikel. [Elektronisk] <http://edition.cnn.com/2016/11/21/africa/rwanda-catholic-church-apology/index.html>. Hämtdatum: 2017-12-15.

Brounéus, Karen. 2008. "Truth-Telling as Talking Cure? Insecurity and Retraumatization in the Rwandan Gacaca Courts", *Security Dialogue*, Vol. 39, No. 1, pp. 55-76.

CBC. 2010. "Croatian president apologizes to Bosnia over war". Nyhetsartikel. [Elektronisk] <http://www.cbc.ca/news/world/croatian-president-apologizes-to-bosnia-over-war-1.962527>. Hämtdatum: 2017-12-15.

CBC. 2012. "Serbia President denies Srebrenica genocide". Nyhetsartikel. [Elektronisk] <http://www.cbc.ca/news/world/serbia-president-denies-srebrenica-genocide-1.1135489>. Hämtdatum: 2017-12-17.

Cross Cultures Project Association (CCPAa) = CCPAs webbplats, "Bosnia Herzegovina". [Elektronisk] Tillgänglig: <http://ccpa.eu/countries/bosnia-herzegovina/>. Hämtdatum: 2017-12-13.

CCPAb. "Strategy 2016-17". [Elektronisk] http://ccpa.eu/fileadmin/user_upload/strategikort-pdf.pdf. Hämtdatum: 2017-12-13.

Fonden För Mänskliga Rättigheter. 2012 = Fonden för mänskliga rättigheters webbplats, "Konvention om förebyggande och bestraffning av brottet folkmord (genocide)". [Elektronisk] Tillgänglig: <http://www.humanrights.se/wp-content/uploads/2012/01/Konvention-om-folkmord.pdf>. Hämtdatum: 2017-12-08.

Gasser, Patrick K. & Levinsen, Anders. 2010. "Breaking Post-War Ice: Open Fun Football Schools in Bosnia and Herzegovina", *Sport in Society*, Vol. 7, No. 3, pp. 457-472.

General Assembly 260A (III), *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, A/RES/3/260 (9 December 1948), available from

http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf. Hämtdatum: 2017-12-08.

Haberstock, Lauren. 2014. "An Analysis of the Effectiveness of the Gacaca Court System in Post-Genocide Rwanda", *Global Tides*, Vol. 8, No. 4, pp. 1-16.

Haider, Huma. 2009. "(Re)Imagining Coexistence: Striving for Sustainable Return, Reintegration and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina", *International Journal of Transitional Justice*, Vol. 3, Issue. 1, pp. 91-113.

Heupel, Monika. 2016. "Post-conflict reconstruction" in Cordell, Karl & Wolff, Stefan (ed.), *The Routledge Handbook of Ethnic Conflict*. New York: Routledge, pp. 206-215.

Hjertén/TT, Stefan. 2005. "Muslimer hedrar offren, serber firar segern". *HD*. Nyhetsartikel. [Elektronisk] <https://www.hd.se/2005-07-08/muslimer-hedrar-offren-serber-firar-segern>. Hämtdatum: 2017-12-18.

Hodgkin, Marian. 2006. "Reconciliation in Rwanda: Education, History and the State", *Journal of International Affairs*. Vol. 60, No. 1, pp. 199-210.

HROCa = HROCs webbplats, "HROC Workshops". [Elektronisk] Tillgänglig: <https://healingandrebuidingourcommunities.org/hroc-rwanda-programs/hroc-workshops/>. Hämtdatum: 2017-12-14.

HROCb = HROCs webbplats, "Personal Stories". [Elektronisk] Tillgänglig: <https://healingandrebuidingourcommunities.org/stories-and-publications/>. Hämtdatum: 2017-12-15.

HROCc = HROCs webbplats, "Report of a HROC Workshop in May 2014". [Elektronisk] Tillgänglig: <https://healingandrebuidingourcommunities.org/2014/06/26/helping-to-heal-a-younger-generation/>. Hämtdatum: 2017-12-15.

Hughes, James. 2016. "Genocide" in Cordell, Karl & Wolff, Stefan (ed.), *The Routledge Handbook of Ethnic Conflict*. New York: Routledge, pp. 119-137.

Human Rights Watch. 1999. *Human Rights Watch World Report 2000. Events of 1999*. New York: Human Rights Watch.

ICTR. 1996. "ICTR Yearbook 1994-1996". Arusha: International Criminal Tribunal for Rwanda. [Elektronisk] Tillgänglig: <https://web.archive.org/web/20030627030034/http://129.194.252.80:80/catfiles/0714.pdf>. Hämtdatum: 2017-12-19.

ICTY. 1995. "THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA CASE NO.: IT-95-18-I". Hague: International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. [Elektronisk] Tillgänglig: <http://www.icty.org/x/cases/karadzic/ind/en/kar-ii951116e.pdf>. Hämtdatum: 2017-12-19.

Jones, Adam. 2011. *Genocide. A Comprehensive Introduction*. New York: Routledge.

Khaleeli, Homa. 2010. "Rwanda's community courts: unique experiment in justice", *The Guardian*. Nyhetsartikel. [Elektronisk] <https://www.theguardian.com/world/2010/jan/11/rwanda-gacaca-courts>. Hämtdatum: 2017-14-12.

King, Elisabeth. 2010. "Memory Controversies in Post-Genocide Rwanda: Implications for Peacebuilding", *Genocide Studies and Prevention*, Vol. 5, No. 3, pp. 293-309.

Kostić, Roland. 2012. "Försoning i Bosnien-Hercegovina" i Aggestam, Karin &

Kristine Höglund (red), *Om Krig och Fred: En introduktion till freds- och konfliktstudier*. Lund: Studentlitteratur AB, s. 289-303.

Kron, Josh. 2010. "For Rwandan Students, Ethnic Tension Lurk", *The New York Times*. Nyhetsartikel. [Elektronisk] <http://www.nytimes.com/2010/05/17/world/africa/17rwanda.html>. Hämtdatum: 2017-12-16.

Mannergren Selimovic, Johanna. 2013. "Making peace, making memory: peacebuilding and politics of remembrance at memorials of mass atrocities", *Peacebuilding*, Vol. 1, No. 3, pp. 334-348.

Mannergren Selimovic, Johanna. 2015. "Challenges of Postconflict Coexistence: Narrating Truth and Justice in a Bosnian Town", *Political Psychology*, Vol. 36, No. 2, pp. 231-242.

Marko, Joseph. 2016. "Human rights and ethnopolitics" in Cordell, Karl & Wolff, Stefan (ed.), *The Routledge Handbook of Ethnic Conflict*. New York: Routledge, pp. 229-239.

McElroy, Damien. 2013. "Serbian president in historic Srebrenica massacre apology". *The Telegraph*. Nyhetsartikel. [Elektronisk]
<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/serbia/10017552/Serbian-president-in-historic-Srebrenica-massacre-apology.html>. Hämtdatum: 2017-12-15.

Nagy, Rosemary. 2002. "Reconciliation in Post-Commission South Africa: Thick and Thin Accounts of Solidarity", *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 35, No. 2, pp. 323-346.

Office of the High Representatives (OHR). 2007. "Decision Enacting the Law on the Center for the Srebrenica-Potocari Memorial and Cemetery for the Victims of the 1995 Genocide". [Elektronisk] Tillgänglig:
https://web.archive.org/web/20110606075959/http://www.ohr.int/print/?content_id=40028. Hämtdatum: 2017-12-18.

Peric Zimonjic, Vesna. 2005. "Bombs found at memorial for Srebrenica genocide". *The Independent*. Nyhetsartikel. [Elektronisk]
<https://web.archive.org/web/20100304101249/http://www.independent.co.uk/news/world/europe/bombs-found-at-memorial-for-srebrenica-genocide-497720.html>. Hämtdatum: 2017-12-17.

Pingel, Falk. 2008. "Can Truth Be Negotiated? History Textbook Revision as a Means to Reconciliation", *Annals of the American Academy of Political & Social Science*, pp. 181-198.

Prism Research. 2013. "Public Opinion Poll Results Analytical Report". Rapport framtagen för the United Nations Resident Coordinator Office in Bosnia and Herzegovina. [Elektronisk] Tillgänglig:
http://ba.one.un.org/content/dam/unct/bih/PDFs/Prism%20Research%20for%20UN%20RCO_Statistical%20report.pdf. Hämtdatum: 2017-12-11.

Remembering Srebrenica. 2014 = Vålgörenhetsorganisationen 'Remembering Srebrenica's' webbplats, "Srebrenica-Potočari Memorial". [Elektronisk] Tillgänglig:
<https://www.srebrenica.org.uk/lessons-from-srebrenica/srebrenica-potocari-memorial/>. Hämtdatum: 2017-12-18.

Reuters. 2003. "Calling for Forgiveness, Serbia Leader Apologizes to Bosnia for War". *The New York Times*. Nyhetsartikel. [Elektronisk]
<http://www.nytimes.com/2003/11/14/world/calling-for-forgiveness-serbia-leader-apologizes-to-bosnia-for-war.html>. Hämtdatum: 2017-12-15.

Sito-Sucic, Daria. 2017. "Bosnian students keep up their protest against segregated schools". *Reuters*. Nyhetsartikel. [Elektronisk]
<https://www.reuters.com/article/us-bosnia-protests-students/bosnian-students-keep-up-their-protest-against-segregated-schools-idUSKBN19B26P>. Hämtdatum: 2018-01-04

Småberg, Maria. 2012. "Försoning" i Aggestam, Karin & Kristine Höglund (red), *Om Krig och Fred: En introduktion till freds- och konfliktstudier*. Lund: Studentlitteratur AB, s. 273-287.

Stojanovic, Dusan. 2010. "Serbian Parliament apologizes for 1995 Srebrenica, Bosnia, massacre; President Boris Tadic says it strengthens links to EU". *Cleveland*. Nyhetsartikel. [Elektronisk]
http://www.cleveland.com/world/index.ssf/2010/03/serbian_parliament_apologizes.html.
Hämtdatum: 2017-12-17.

Tadic, Boris. 2010. "An Apology for Srebrenica". *The Wall Street Journal*. Uttalande.
[Elektronisk]
<https://www.wsj.com/articles/SB10001424052702303695604575182284149946008>.
Hämtdatum: 2017-12-18.

The East African. 2013. "Apology: Singling out a community over the genocide is not right".
Opinion. [Elektronisk]
<http://www.theeastafrican.co.ke/rwanda/Opinion/Singling-out-a-community-over-the-genocide-is-not-right---/1433246-1919944-nvqinaz/index.html>. Hämtdatum: 2017-12-15.

Torsti, Pilvi. 2007. "How to deal with a difficult past? History textbooks supporting enemy images in post-war Bosnia and Herzegovina", *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 39, Issue. 1, pp. 77-96.

TTa. 2017. "Krigsförbrytaren död - drack gift i rättsalen". *Svenska Dagbladet*. Nyhetsartikel.
[Elektronisk] <https://www.svd.se/krigsbrottsatalad-havdar-att-han-tagit-gift>. Hämtdatum:
2017-12-18.

TTb. 2017. "Dramatik när domen föll över obstinat Mladic". *Svenska Dagbladet*. Nyhetsartikel.
[Elektronisk]
<https://www.sydsvenskan.se/2017-11-22/dramatik-nar-domen-foll-over-obstinat-mladic>.
Hämtdatum: 2017-12-18.

UN. 2001. "International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Former Yugoslavia since 1991". Hague: United Nations. [Elektronisk] Tillgänglig:
<http://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf#page=32>. Hämtdatum: 2017-12-19.

UN ICTY = FNs tribunal för Forna Jugoslaviens webbplats, "Visits". [Elektronisk] Tillgänglig: <http://www.icty.org/en/content/visits>. Hämtdatum: 2017-12-18.

UN MICTa = FNs tribunal för Rwandas webbplats, "Press resources". [Elektronisk] Tillgänglig: <http://www.unmict.org/en/news/press-resources>. Hämtdatum: 2017-12-18.

UN MICTb = FNs tribunal för Rwandas webbplats, "The ICTR in Brief". [Elektronisk] Tillgänglig: <http://unictr.unmict.org/en/tribunal>. Hämtdatum: 2018-01-03.

Vasagar, Jeevan. 2005. "Hutu rebels apologise for Rwanda genocide". *The Guardian*. Nyhetsartikel. [Elektronisk] <https://www.theguardian.com/world/2005/apr/01/rwanda.jeevanvasagar>. Hämtdatum: 2017-12-15.

Volkan, Vamik D. 2001. "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity", *Group Analysis*, Vol. 34, Issue. 1, pp. 79-97.

Waldorf, Lars. 2009. "A Justice "Trickle-Down": Rwanda's First Postgenocide President on Trial" in Lutz, Ellen L. & Reiger, Caitlin (ed.), *Prosecuting Heads of State*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 151-175.

Walker, Robert. 2004. "Rwanda still searching for justice". *BBC*. Nyhetsartikel. [Elektronisk] <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/3557753.stm>. Hämtdatum: 2017-12-13.